

Teyfə Hüseynova
kulturoloq

Toy elə toydur - dünən də, bu gün də...

bəs dəyişən nədi?

Sovet dönəmində sözsüz ki, dövlət rəhbərləri və ideoloqları “Köhnəlmis adət və ənənələrin kökünü kəsməli, yenilərini yaratmalı və tətbiq etməli” prinsipinə əsaslanmışlar. Bu prinsipin əsası hələ XX əsrin 20-ci illərində proletkultçular tərəfindən qoyulmuşdu. Proletkultçuluq ideologiyasına yoluxmuş bir sıra siyasətçilər köhnəni dağıdıb quru səhrada yeni proletar mədəniyyəti yaratmaq iddiasındaydılar.

Azərbaycanda da keçmiş milli mədəniyyətimizi inkar edənlər tapılırdı. Ən çox zərəri isə bədii yaradıcılıq nümunələri, xalq tamaşaları ilə zəngin olan, milli cəhətləri özündə əks etdirən adət-ənənələrimiz çəkmişdir. Məhz bu ideoloji qadağalar bir çox xalq yaradıcılığı nümunələrinin unudulmasına gətirib çıxarmışdı.

Bu adət-ənənələr daxilində xalqın yaratdığı mədəni irsin daha mütərəqqi nümunələri də özlərinə yer tapa bilirdi.

Adət və ənənələr tarixin bütün mərhələlərində maddi və mənəvi mədəniyyət ünsürlərini bir vəhdət şəklində özündə birləşdirmiş, onlara daxil olan bayram və mərasimlər cəmiyyətin sosial-mənəvi və mədəni tərəqqinin əsas göstəriciləri kimi diqqəti cəlb etmişlər.

Buradan belə bir noticə çıxır ki, adət və ənənələr, eləcə onların tərkib hissəsi sayılan bayram və mərasimlər mədəniyyətin əsas göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətin sosial tərəqqisinə, maddi mədəniyyətin inkişafına təkan verir.

Adət və ənənə bu iki cəhəti vəhdət şəklində özündə birləşdirir.

Çünki maddi mədəniyyət mənəvi mədəniyyətin özülüdür, “Bu həmçinin onunla bağlıdır ki, adət-ənənələrin inkişaf səviyyəsi, yetkinlik dərəcəsi həmişə cəmiyyətin tarixi mərhələsinə uyğun gəlir və həmin mərhələdəki ictimai inkişafı, obyektiv varlığı özündə əks etdirir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ailə və məişət, peşə ənənələrində varislik prinsipi üstünlük təşkil edir və onlarda mövcud olan qaydalar və vərdişlər ictimai-siyasi quruluşların xarakterindən asılı olmayaraq bütün tarixi mərhələlərdə özlərinin nisbi sabitliyini qoruyub saxlaya bilir.

Məsələn, toy mərasimləri və başqa ailə-məişət adətləri qismən icra formalarını müasirləşdirsə də, onların məzmunu və mahiyyəti dəyişməz qalır. Sadəcə olaraq müasir texnologiya toy mərasimlərində, bəzi tamaşa elementləri şəhər və rayonlarda, hətta inkişaf etmiş kəndlərdə belə dəyişibdir.

Ayrı-ayrı dövrlərdə **gəlin gətirmək** üçün bəzədilmiş atlardan və faytonlardan istifadə olunurdusa, indi maşınlar bəzədilir. Məhz elmi-texniki tərəqqi el şənliyinin ən maraqlı anlarından biri olan cıdır tamaşalarını sıxışdırıb meydana çıxarıb. Yaxud, toylarda, ya başqa el şənliklərində ifa olunan nəğmələr yenisi ilə əvəz olunub. Lakin onların ritmləri dəyişməz olaraq qalır.

Toy mərasimlərində qərinələr keçsə də elə ənənələr formalaşdırıb ki, ictimai formasiya, elmi-texniki tərəqqiyə baxmayaraq öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilib. Belə tamaşa xarakterli ənənələr günümüzdə də icra

olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, toy mərasimi artıq kütləvi xalq tamaşası səviyyəsinə qədər yüksəlib. Eyni zamanda ailə və məişət bayramlarının təbiəti toy şənliklərində mədəni irsin demək olar ki, əksər xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamışdır. Nişan taxtı, paltarkəsdı, xına-yaxdı, ayaqaçdı və s. bu kimi bir sıra ənənəvi cəhətlər müasir toyun

da hər vaxt olunan mərhələləridir.

Ən maraqlı cəhət orasıdır ki, toyun hər bir mərhələsi özünəməxsus bədii ifadə vasitələrinə malikdir. Belə vasitələr toyda cəmləşən müxtəlif ayin, etiqad və görüşlər sisteminin məzmununa uyğun şəkildə zaman-zaman yerinə yetirilib. Yaddaşlarda dərin kök salmış belə ünsürlər günümüzdə də yaşamaqdadır.

Toyun pillələri el tamaşalarının ayrı-ayrı bölümlərinə bənzəyir. Məsələn, nişan taxdı ayini qismən rəsmi xarakter daşıyır. Lakin belə bir rəsmi anın özü də bərkıyərək tamaşa elementləri ilə zənginləşir. Bu tamaşanın bədii fonunu milli geyimlər, bəzədilmiş xonçalar, atalar sözləri, alxış nəğmələri, rəqslər və başqa emosional ifadə vasitələri təşkil edir.

Xınayaxdı ayinində qız-gəlin iştirak edir. Bu mərasim icra

olunarkən bədii-emosional vasitələrdən geniş istifadə olunur. Çalğıçılar çalır, xanəndələr oxuyur. Qızlar bir-birilə zarafatlaşaraq rəqslərə qoşulur, qadınlarsa məzəli səhnələr ifa edirlər. Çox zaman xınayaxdı gecələrində iştirak edən qız-gəlin bayatı söyləyir, xorla mahnı oxuyurlar. Belə xor mahnılarından "Xınanı yaxın dəstinə", "Ay üzüldü, üzüldü", "Yar atın çapıb gələr", "Haxışta" və s. qədim el nəğmələri xınayaxdı məclislərinə xüsusi ovqat gətirmiş olur.

Toyun gəlin-aparma, gəlinköçdü mərasimi Azərbaycanın bir çox yerlərində müasir həyata uyğun modernləşdirilsə də, qədimdən yaddaşlara hopmuş ənənəvi ünsürlər özünə əbədi, silinməz mövqə qazanmışdır.

Hələ qədim türk əvvəlki kimi qalmaqdadır. Bu mərasimin özünəməxsus cəhətləri olub. Folklorçu alim A.Nəbiyev belə yazır: "Gəlinaparma hələ qədim türk tayfaları içərisində çox dəbdəbəli keçirilirdi. Gəlinapardı mərhələsi toyun ən maraqlı tamaşa hissələrindən biridir. XX əsrin ortalarına qədər qədim toyun bu yekun mərhələsində "gəlin arabaya minməzdən qabaq igidlər cıdırı çıxmış, qurşaq tutmuşlar, qılınc oynatmışlar. Özü də bu mərhələ gəlinin belinin bağlanmasıdan başlayır. Bəzi yerlərdə qayınata, bəzi yerlərdə qayın, əmi və yaxud bəyin adamları gəlinin belini qurşaqla bağlar, başına gəlinlik duvağı atardılar". Toyun gəlinapardı mərhələsində xanımlar gəlinin ata evinə ayaq basanda oğlan evinin adamı olduqlarını və gəlini aparmağa gəldiklərini bildirən mahnılar oxuyardı. Həmçinin gəlinin ata evindən çıxması mərhələsində

ərə gedən qız otağın ortasına qoyulan yanar çırağın ətrafına üç dəfə hərledilər, ailənin ağsaqalı və ağbırçəyi ona xeyir-dua dilər, nəsihətəməz fikirlər söyləyərdilər.

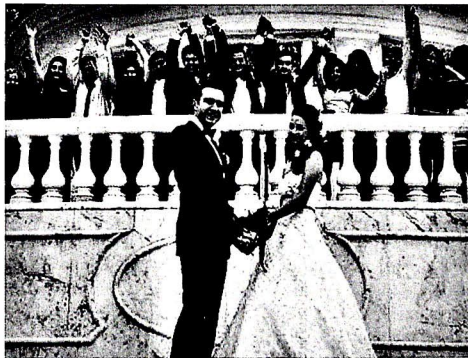
Mahnılarla yanaşı bu tip dramatik vəziyyətlər toy şənliklərində xalq tamaşası səviyyəsinə yüksəlmişdi. Müasir teatrda tamaşalar bir neçə pərdə və şəkildən ibarət olduğu kimi, toyun da mərhələləri, bütöv suçetlərə malik olan ənənəvi-bədii hissələri olmuşdur.

Elmi araşdırmalar sübut edir ki, Azərbaycanda gəlin gedən qızın əl qabiliyyətini, təsərrüfatçılıq səriştesini, sənətkarlıq məhərətinə oğlan evindən gələn elçilər qarşısında təntənəli şəkildə nümayiş etdirmək uzun müddət dəb olmuşdur.

Hələ qədimdən türk dünyasında, həmçinin azərbaycanlı ailələrin hər birində qızlara uşaqlıqdan kilim-xalça toxumaq, tikmə və s. sənət növlərini öyrədərdilər. Qızların göz nuru olan bu əşyalar onların çehizlərinə qoyulardı.

Toylarda baş tutan cıdır tamaşaları da tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bu tamaşalar da dramatik məqamlar və həyəcanlı anlarla zəngindir. Burada da dramatik mübarizə yarışması vardır. Həmin dövrlərdə qızlar da oğlanlarla cıdır yarışında iştirak etmiş, qılnc oynatmış, ox atmış, cəngəvərlik bacarığı nümayiş etdirmişlər. Bir sıra qədim nağıl və dastanlarımızda da qızların igidlik nümayiş etdirməsi, yalnız ona qalib gələn oğlana ərə getməyə razılığı haqqında məlumatlar çoxdur.

Xüsusilə üç gün, üç gecə, yeddi və qırx gün keçirilən toylar əsasən dastan söyləyən aşığıların maraqlı ifaları ilə müşayiət olunurdu. Belə toy mərasimlərinin keçirilməsi ailənin qurulmasına verilən dəyərdən, maddi-mənəvi zənginlikdən irəli gəlirdi. Toylarda aşığılar deyişmiş, ifaçıların ən

coşqulu anları maraqla izlənilmişdir. Tamaşaçılar böyük həyəcanla hansı aşığın öz sazından məhrum olacağını, kimin qalib gələcəyini gözlərdi. Aşıqlar arasında gedən deyişmə tamaşaçılarda həyəcan oyatmış, dramatik gərginliyi səhnə sənətinin qanunauyğunluğu səviyyəsinə qaldırılmışdır.

İlk dastan söyləyənlər haqqında bizə tarixi baxımdan qaynaq ola biləcək tək dastançı Qorqud Atadır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında ozan el şənliklərinə rəhbərlik edir, qopuz çalır söz söyləyir. Ozan meydanlarda, toylarda, bayramlarda iştirak edir, məhəbbət və vətənsəverlik duyğuları aşılayır. Ozan öz davranışı ilə başqalarına örnək olur, həmçinin ağsaqqal olaraq müdriklik aşılayır.

Onlar musiqinin, deyilən, oxunan sözün kompozisiyasını yaratmaqla, dastanları ifa edərək aktyora xas olan roldan-rola girməklə yaratmaqla «aşığı teatrının» təşkilatçısı və ifaçısı olublar. Toylarda aşığılar arasında cərəyan edən deyişmələr tamaşaçıların həyəcanına səbəb olur, dramatik gərginlik qeyri-ixtiyari olaraq səhnə sənəti sənəti səviyyəsinə qalxır.

Toy mərasimlərində yer alan tamaşa ünsürləri ilə zəngin olan Ərəbzəngi ilə Şah İsmayılın deyişmə və cəngi, Aşıq Qərblə Şahsənəmin sevgi macərəsi, Koroğlu dastanındakı qəhrəmanların təsviri və s. bu kimi səhnələr, əslində xalq teatrına xas olan spesifik xüsusiyyətləri əks etdirir. Aşıq dastanları xalq tamaşalarının bir forması kimi çox geniş yayılaraq uzun bir təkamül prosesi keçmişdir...

Qloballaşmanın təsiri çərçivəsində müxtəlif dövrün və sistemin tələbinə müvafiq yeni məzmunlu ailə-məişət ənənələri yaranarsa da, onların əksəri xalq tamaşalarının təkamülünə, eyni zamanda kütləvi ünsiyyət vasitələrinə çevrilmiş, əslində kulturoloji mahiyyət kəsb edərək insanların mənəvi cəhətdən zənginləşməsinə zəmin yaratmışdır.